

Управление образования администрации Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Чыраа-Бажынская средняя общеобразовательная школа

«Принято»
МО учителей
МБОУ Чыраа-Бажынской СОШ
СОШ
Протокол № 1
Э.О./
от « 28 » 08 2023г.

Руководитель МО
Чанзан С.С.

«Согласовано»
Зам. дир. по УВР

/Ооржак Ч.В./
от « 28 » 08 2023г.

«Утверждаю»
Директор
МБОУ Чыраа-Бажынской
СОШ
/Монгуш
от « 29 » 08 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по родному (тувинскому) языку

(наименование учебного предмета, курса, дисциплины)

7
(класс)

Составлена на основе программы общеобразовательных учреждений: «Тувинский язык и развитие речи. Примерные программы». Основная школа 5-9 классы.
Составители: К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар. Кызыл, 2017
Учебник: Д.А.Монгуш, К.Б.Доржу «Тувинский язык. 6-7 класс». Кызыл, 2007

Количество часов в неделю: 3
Количество часов в год: 102

Составил(а): учитель тувинского языка и литературы высшей квалификационной категории
Донгак У.Ы.

2023/2024
(учебный год)

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөредилгениң 7-ги клазынга тыва дылды өөредир ажилчын программаны ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң 2017 чылда эде чаартып кылганы кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга ӨФКС негелделеринге дүүшкек тыва дыл программазынга (тургузукчулары К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар) болгаш Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр кезээниң программазынга (2006), Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязынга (2011) үндезилеп тургускан.

Тыва дыл – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруур. Амгы үеде тыва дыл орус дыл-биле чергелештир Тыва Республиканың күрүне дылы болур. Өөреникчилерни дылга өөредири оларның долгандыр турар бойдуска болгаш ниитилелге хамаарылгазын база үзел-бодалдарын хевирлээр. Оон аңгыда төрөөн дыл эртеми уругларның логиктиг боданыышкынын, дыл-домаан сайзырадыр.

Өөредилге программазы болгаш өөредилге номнары өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарының кол принциптери, методтары, аргалары-биле харылзаалыг. Тыва дыл кичээлдеринге хереглээр сөзүглелдер, өөредилге номнарында бердинген мергежилгелерниң сөзүглелдери чечен чогаалдардан алдынгылаан.

5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөренип эрткен чүүлдериниң дорт уланчызы болур. Ынчангаш башкы өөреникчилерниң эге класстарга төрөөн дылга чүнү эрткенин, кандыг мергежилдер болгаш чаңчылдар чедип алганын эки билир ужурлуг.

Тыва дылды өөредириниң сорулгалары:

- хамааты мөзү-шынар болгаш төрөөн чуртунга ынак болурунга кижизидер, төрөөн дылынга ынак болур, төрөөн дылын, чүдүлге-сүзүглелин үнелээрин медресеп билиринге, чугаалажып билиринге болгаш төрөөн дылынга даянып тургаш, өске-даа эртемнерни чедишкинниг билип албышаан, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартыр;

- угаан-бодалын болгаш дыл-домаан сайзырадыр, медреселдиг, литературлуг дылдың нормаларын ажыглап тургаш, хостуг чугаалажып, бодунуң бодалын шын чугаалап билиринге чаңчыктырар;

- тыва дылдың билиглерин шиңгээдип алыр, номчаан болгаш дыңнаан чүүлүнүң кол бодалын илередип билер;

- уругларның сөс-домаан байыдар болгаш грамматиканың өске-даа хевирлерин чугаа-домаанга ажыглап шыдаар;

- шиңгээдип алган аргаларын болгаш билиглерин херек кырында амыдыралга ажыглаар.

Тыва дыл башкыларының ажылының кол угланыышкыны

1. Өөреникчилерни ном-биле ажылдаарынга чаңчыктырар болгаш оларның дылга сонuurгалын, номчулгаже болгаш билиглерже чүткүлдүүн хайныктырары;
2. Өөреникчилерни мораль болгаш эстетика талазы-биле кижизидери;
3. Өөренип таныыр чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп, оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып, тайылбырлап билиринге чаңчыктырары.

Тыва дыл курузунуң өөредилге планында туружу

Өөредилге чылында 7-ги класска тыва дылды өөредиринге өөредилге планында неделяда **3 шак** көрдүнген, ниитизи-биле **102 шакта** программаны долузу-биле өөреткен турар ужурлуг.

Материал-техниктиг болгаш информация-техниктиг хандырылгасы

Уругларның шингээдикчи болгаш чогаадыкчы чоруун сайзырадырын шиитпирлээри-биле янзы-бүрү дидактиктиг, информациялыг материалдарны (энциклопедиялар, словарьлар, эдертиглер чыындылары, Интернет-ресурстар, электроннуг өөредилге ному) дээш өске-даа материалдарны ажыглаарын сүмелээр.

Билиг хыналдазының организациязы

№	Хыналда ажылдар	Ай, хүнү	Херек кырында
1	Ч.с. Эдертиг. бкласска өөрнгенин катаптаары		
3	Ч.с. Сөзүглел-биле ажыл.Грамматиктиг сайгарылга		
4	Хыналда ажыл.Дузалал чугаа кезектери		
5	Ч.с.Чогаадыг. Сөс каттыжыышкыннары		
6	Ч.с. Эдертиг		
7	Ч.с. Сөзүглел-биле ажыл. Чаңгыс чугула кежигүннерлиг домактар		
8	Хыналда диктант		
9	Пунктуаастыг ажыл		
10	Ч.с. Чогаадыкчы диктант		
11	Грамматиктиг чогаадыг. Синтаксиске чүнү өөрнгенинге		
12	Угаап боданыышкынның чогаадыг		
13	Тест-биле ажыл		
14	Хыналда ажыл		

7-ги класстың тыва дыл эртемин өөрнгенинин түннелинде

уругларның шингээдип алган турар ужурлуг кол-кол мергежил болгаш чаңчылдары
Бот-тускайлаң түннелдери:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырынга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алырын медресе билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эргинелериниң бирээзи деп билири;
- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медресе билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннуң национал культура талазы-биле арга-дуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алыр дээрзин медресе билири;
- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүнден чедип азы шингээдип алыр) түннелдер:

- 1) Чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас дыңнадыгда медресе утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медресе ылгап шыдаары);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижини-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш

эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскертип, делгередиң билири;

-бодунуң үжилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

- алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

-долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыры.

Предметтиг түңнелдер:

-дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижини бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралына ужур-дузанын билири;

-дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазына болгаш ниити өөрөдилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузанын билири;

-төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдиң алыры;

-дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш оон кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээдиң алыры;

-тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

-дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

-сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылганын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

-лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

-төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Темалыг планнаашкын

№	Темалар болгаш эгелери	Үлеттинген шактар
1	Кирилде тема	1
2	Ч.с. Сөзүглелди тургузары	1
3	6-гы класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	8
4	Сөзүглел дугайында билиглер	8
6	Морфология. Орфография. Чугаа культуразы	19
7	Синтаксис.Пунктуация. Чугаа культуразы	55
8	7 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Чугаа сайзырадылгазы	10
	Шупту	102

Өөрөдилге-методиктиг комплекстиң даңзызы:

Өөрөдилге ному –Д.А.Монгуш, К.Б.Доржу «Тыва дыл.6-7 класс. Ниити өөрөдилге организацияларынга өөрөдилге ному».-Кызыл, 2007.

Өөрөдилге программазы — К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар. «Тыва дылга өөрөдилгениң күрүне стандарттары. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Кол ниити өөрөдилге (5-9 класстар). Ортумак (долу) ниити өөрөдилге (10-11 класстар). Чижек программалар».-Кызыл: НШХИ, 2017.

Методиктиг пособиелер: К.Б.Март-оол. «5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы».- Кызыл, 2002;

А.К.Ойдан-оол, М.Ч.Ооржак, С.С-Т.Ооржак. «Диктантылар чыындызы.5-9 класстарга.Башкыларга дузаламчы».- Кызыл,2003;

А.К.Ойдан-оол, С.К.Тадар-оол. «Эдертиглер чыындызы. 5-9 класстарга.Башкыларга дузаламчы». –Кызыл, 2004;

Д.Х.Ооржак, Н.А.Салчак, К.Д.Чамыяң, Б.И.Араптан. «5-6 класстарның «Тыва дыл» деп өөрөдилге номнарынга дидактиктиг материал». – Кызыл, 1994

У.Ы.Донгак, М.С.Мартыс-оол. «Диктантылар болгаш эдертиглер чыындызы». – Кызыл, 2015;

Д.Х.Ооржак. «5-6 класстарга харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. Башкыларга методиктиг сүмелер». – Кызыл, 2004.

Словарьлар: Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том I (а-й). – Новосибирск, 2003;

Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том II (к-с). – Новосибирск, 2011;

Д.А.Монгуш. Русско-тувинский словарь. – Москва, 1980

Тыва-орус словарь.- Москва.Советская энциклопедия, 1968

Я.Ш.Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. – Кызыл, 1975

Б.К.Ондар. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл, 1995

С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. Москва, 1988

Б.И.Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. 1, 3, 4 томнары.- 2001-2004